

Саттарова А.Т.

БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН СПЕЦИФИКАСЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШИ

Саттарова А.Т.

СПЕЦИФИКА И ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Саттарова А.Т.

SPECIFICITY AND RESEARCH OF CHILDREN'S LITERATURE

УДК: 371.3:784.67

Бул макалада азыркы учурдагы балдар адабиятынын зарылдыгы тууралуу сөз болот. Автор балдар адабиятынын спецификасы жана анын изилденишин карайт. Балдар ырларынын балдардын курагына, психологиясына арналган ыр түрүндөгү чыгарма экендиги белгиленет. Өзбек балдар адабиятынын окуу китебиндеги өзгөчөлүгү каралат. Балдар ырларын балдарга арналган деп айтууга негиз берүүчү критерийлер көрсөтүлөт. Бир катар адабий-теориялык булактар пайдаланылат.

Негизги сөздөр: балдар адабияты, баланын курак өзгөчөлүгү, тематика, поэтика, балдар поэзиясы, балдар адабиятынын спецификасы, тил байлыктары, жатыктык, эмоционалдуулук, дааналык, тактык, образдуулук.

In this article we are talking about the need of modern children's literature. The author considers the specifics of children's literature and its research. It is noted that, children's songs dedicated to childhood, psychology are works in verse. The criteria are specified that it is given the basis for the fact that children's songs are dedicated to children. A number of literary and theoretical sources are used.

Ключевые слова: детская литература, возрастная особенность ребенка, тематика, поэтика, детская поэзия, специфика детской литературы, богатство языка, упражняться, эмоциональность, мудрость, образность.

In this article we are talking about the need of modern children's literature. The author considers the specifics of children's literature and its research. It is noted that, children's songs dedicated to childhood, psychology are works in verse. The criteria are specified that it is given the basis for the fact that children's songs are dedicated to children. A number of literary and theoretical sources are used.

Key words: children's literature, age peculiarity of the child, subjects, poetics, children's poetry, specificity of children's literature, richness of language, training, emotionality, wisdom, imagery.

Балдар – али инсан катары калыптана элек, ой жүгүртүүсү чектелүү, турмуштук тажрыйбасы жок, адамдардын арасындагы ак менен караны жакшы ажырата элек курактагылар. Алар көп нерсеге сынчыл көз караш менен карай албайт, бул же тигил идеяларга жетеленме келет, сөз байлыктары аз болот. Мына ошол өзгөчөлүктөрүнө карап алар үчүн адабият да спецификалуу айырмачылыктарга ээ. Бул биринчи кезекте балдардын курак жана андан келип чыккан психологиялык өзгөчөлүктөрү менен байланышат. Бала жана балалык учурду, жалпы эле адам жашоосун дагы майдалап бөлүштүрүү алар үчүн атайын адабияттарды жаратып келишкен.

Балдар үчүн советтик учурда Кыргызстанда бөбөк-төргө деп «Байчечекей» журналы, кенже мектеп жашындагы окуучуларга жана өспүрүмдөргө арналып «Жаш ленинчи» журналы, «Кыргызстан пионери» газетасы чыккан. Ал басылмаларда балдарга арналган ырлар үзгүлтүксүз жарыяланып турган. Балдар жана жаштар үчүн «Мектеп» басмасынан жылына жүздөгөн оригиналдуу жана котормо китептери чыккан.

Балдар адабияты адамдын жашын ар түрдүү куракка бөлүштүрүү менен түздөн-түз байланышат. Айрым ушундай бөлүштүрүүлөрдү карап көрөлү.

В.Н.Татишевдин балдар курагын бөлүштүрүүсү:

1. Младенчество өлкөсү – туулгандан 12 жашка чейинкилер.
2. Жаштык өлкөсү (юношества) – 12-25 жаштагылар.
3. Эрдик (мужество) – 25-50 жаштагылар.
4. Карылык – 50 жаштан өйдөкүлөр.

Орус азбукасындагы (1783-жылы чыккан) бөлүштүрүү:

1. 7 жашка чейин – младенец.
2. 7 жаштан – отрок.
3. 15 жаштан – юноша.

В.И.Далдын «Толковый словарьндагы» куракка ажыратуу:

1. Детство – 14-15 жашка чейинкилер.
2. Подросток – 14-15 жаштагылар.
3. Юность – 15 жаштан 20 жашка чейинкилер.

Жогорудагы мисалдарды айтып келип Ф.И.Сетин орустарда ушундай бөлүштүрүү болгондуктан китеп чыгарууну да төмөнкүдөй үч группага ажыратып иштешкенин белгилейт:

1. Окууга үйрөтүүнүн башталгыч этабы үчүн (азбука, грамматика)
2. Жазууга үйрөтүү үчүн (тез жазуунун азбукасы)
3. Өз алдынча окууга ылайыкталган энциклопедиялык мүнөздөгү китептер (үйрөтүүнүн үчүнчү баскычы үчүн) [1, 24-25].

«Педагогикалык энциклопедиядагы» куракка бөлүштүрүү мындай:

1. Дошкольный – 3-7 жаш.
2. Младший школьный – 7-8 жаштан 11-12 жашка чейинкилер.
3. Өспүрүмдүк курак – 11-12 жаштан 15-16 жашка чейинкилер.
4. Жаштык (юношеский) мезгил – 15-18 жаштарлар.

М.Түлөгабыловдун бөлүштүрүүсү:

1. Бөбөктөр (мектеп жашына чейинкилер).
2. Жеткинчектер (мектеп жашындагы кенже балдар).

3. Тестиерлер жана өспүрүмдөр (жогорку класстын окуучулары) [2, 3].

А.Муратов менен К.Исаков сунуш кылган бөлүштүрүү:

1. Мектеп жашына чейинки балдар (бөбөктөр) – 2-3 жаштан 7 жашка чейинкилер.

2. Мектеп жашындагы кенже балдар – 7ден 11-12 жашка чейинкилер.

3. Мектеп жашындагы орто жана чоң балдар (өспүрүмдөр) – 11-12 жаштан 17-18 жашка чейинкилер [3, 12].

Биз болсо бөбөктөр (мектепке барганга чейинки курактагылар), кенже балдар (7-11 жаштагылар); өспүрүмдөр (11-15 жаштагылар) деп бөлүштүрүп, балалык куракты 15 жашка чейин эле болгону туура деп эсептейбиз. Андыктан балдар адабиятын да үчкө ажыратуу ылайыктуу:

1. Бөбөктөргө арналган чыгармалар.
2. Кенже балдарга арналган чыгармалар.
3. Өспүрүмдөргө арналган чыгармалар.

Балдар адабиятынын эң негизги спецификасы ушунда: ар бир куракка ылайыктуу тематикасы, сюжети жана композициясы, каармандары, сүрөттөө каражаттары боло тургандыгында. Мисалы, манасчы бөбөктөрдүн арасына кирип алып Чоң казатты айтып кирсе, адрессат эч нерсени түшүнбөй, айтуучунун эмгеги талаага кетет. Ал курактагы балдарга чакан-чакан жомоктор, кыска ырлар айтылат, өзгөчө оюн менен коштолгон ырлар пайдалуу. Ошол чыгармаларды алар кабыл алып, окуяларына кызыгып, тил байлыктарын өстүрө алат.

Балдар ырлары – балдардын курагына, психологиясына арналган поэтикалык формада (ыр түрүндө) айтылган, жазылган чыгармалар. Аларда узак баяндоолор, ыксыз чоюлган сюжет, татаал тил болбойт, жатыктык, балдардын айлана-чөйрөсүнө жакындык мындай чыгармалардын негизги белгиси болуп саналат.

Өзбек балдар адабияты боюнча окуу китебинде бул адабияттын өзгөчөлүктөрүн төмөнкүдөй белгиленген:

А) Көркөм образдын конкреттүүлүгү, көзгө көрүнөөрлүк деңгээлде анык, так болушу. Бул нерсе балдардын кабылдоосунун предметтүүлүгүнүн, аныктыгынын жана көрсөтмөлүүлүгүнүн натыйжасы...

Б) Баяндоодо (аңгемелөөдө) лирикалык маанайдын күчтүүлүгү. В.Г.Белинский балдар адабиятынын негизги касиети – анын эмоционалдуулугу деп көрсөтүп, балдар китептери «ички сезимдерге толуп-ташышы» зарылдыгын, балага «образдар, боёктор жана үндөр керектигин», балдар үчүн жазгандар «бардык дүйнөгө жана бүт жаратылышка жан берип жиберилиши» керектигин кайра-кайра белгилеп кеткен. Н.Г.Чернышевский көркөм чыгарма «Оо, кандай азап!» же «Ээ, мынча күлкүлүү», болбосо «Эй, эй,

кандай сонун!» дегендей сезимдерди козгоочулук касиеттери болбосо, жаш окурмандарды толкундата албайт деп эсептеген эле. Психологиялык эксперименттер да балдардын акыл-туюмунда лирикалык көтөрүңкүлүк менен баян кылып берилген окуялар көпкө эсте болуп, узак убакыт сакталат деп тастыктаган. Баяндоодо лиризм канчалык терең жана олуттуу болсо, чыгарманын эстетикалык таасири да ошончолук терең жана олуттуу болот. Н.А.Некрасовдун «Мазай баба жана коёндор», А.П.Чеховдун «Каштанка», И.С.Тургеновдун «Муму» сыяктуу чыгармалары ушундай өзгөчөлүктөргө ээ...

В) Мүнөздөр жана көрүнүштөрдүн динамикалуулугу. Психологдор балдар буюмдардын жана көрүнүштөрдүн кыймыл-аракети же эмнеге багытталгандыгы, кийинчерээк алардын пайда болуу себептерине кызыгышарын узак эксперименттердин негизинде далилдешти. Бул нерсе болсо баяндоодо кызыгууну жаратат. Неге дегенде кызыктуулук – аракеттенүүнүн негизинен келип чыгат. Мындай кыймыл-аракеттүүлүк баяндалып жаткан окуя үчүн тандалган конфликттин курч болушун, сюжетинин тез уюштурулушун, мүнөздөрдүн эркиндигин ж.б. ушундай усулдарды шарттайт, ушуларда жаралат. Мындай кызыктуулук балдар адабиятынын бардык классикалык чыгармаларына мүнөздүү көрүнүштөрдөн.

Г) Тилдин тактыгы, дааналыгы жана эмоционалдуулугу. Балдар китебинин тили жалпысынан адабий тилдин нормаларына жана грамматикалык түзүлүшүнө ылайык келмеги жана ушу менен бирге балдардын кеп корун байыгышы, өстүрүшү керек. Балдар китептеринин тили канча даана, кыска жана образдуу болсо, ошончо таасирдүү болот, анда алга коюлган идея ошончо тез жаш окурмандардын интеллектуал дүйнөсүнүн кенчине айланат.

Бул белгилер балдар адабияты үчүн жетектөөчү жана мүнөздүү белгилер болуп саналат» [4, 14-15].

Ал эми кыргыз балдар адабиятын изилдөөчүлөр [3, 14-14] жогорудагы пикирлерди жалпылап келип улуттук балдар адабиятыбыздын мисалында анын спецификалык белгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

- чыгармаларда балдарга негизги ролду берүү;
- көбүрөөк учурда башкы каармандар катары балдарды катыштыруу;
- тематикасы боюнча балдардын курагына ылайык келиши;
- башка чыгармаларга салыштырмалуу алганда көлөмүнүн кыскалыгы;
- китептердин сүрөттөр, ар кандай иллюстрациялар менен коштолушу, кооздолушу;
- тамгаларынын (шрифт) чоңураактыгы;
- тилинин жөнөкөйлүгү, түшүнүктүүлүгү; диалогдорду көбүрөөк коюу;

- сүрөттөөлөрдү чексиз созо бербөө; кызыктуу окуялардын (приключение) арбындыгы;

- сюжетинде кескин бурулуштардын, чексиз ретроспекциялардын кездешпеш, сюжетинин чыңалууда, жыйнактуу алып барылышы;

- окуялардын тезирээк алмашып, биринин ордуна улам экинчисинин келип турушу;

- каармандардын мүнөзүнүн предметтүү жана көз алдына алардын иши жана жүрүш-турушу менен ачылышы;

- бактылуу бүтүмү (кара ниеттиктин үстүнөн ак ниеттиктин салтанат курушу);

- тарбиялоо максатынын түздөн түз көрүнүшү.

Демек, балдар адабияты, анын ичинде балдар поэзиясы чондорго арналган ырлардын айырмаланып турат. Алсак, А.Осмоновдун «Чын жолдош» деген ыры философиялык мааниде, андагы чын жолдоштун өлүм экенин балдар аңдай албайт, ырда мындай саптар кездешет:

Азбаган, картайбаган, жүдөбөгөн,
Мүлдө аалам түгөнмөйүн, түгөнбөгөн.
Эринбей, шашпай басып, жалгыз гана
Укумдан тукум кууп жүрө берген.

Сен айтчы, жан шеригим, мен сүйгөн жар,

Жана да улуу-кичүү жан курбулар:

Шум өлүм өлбөй турган дос болгон соң,

Кандайча жаман көрөр жөнүбүз бар?.. [5, 93-94].

Бул ырдагы маани – адамзатын түбөлүк коштоп келе жаткан өлүм деген нерсенин ар бир адамдын башына келе тургандыгы, андан качып кутулуу мүмкүн эместиги, бала туулары менен аны аңдып, «бизден мурда тосуп алышы», «эң башкы Адам ата, Обо энеден» тартып адамды тооруп келе жатышы, ал чын жолдош «кайгырсаң – кайгырат да, күлсөң күлөт, уктасаң кошо жатат, жүрсөң – жүрөт», «ал өзү

ушунчалык адил жолдош, калп айтпайт, жамандабайт, ушактабайт...» Мына ушул ырдагы идеяны түшүнүү үчүн баланын ой жүгүртүүсү өсүп, турмушту, жашоону таанып билүүсү тереңдеп, кругозору ар тараптуу болушу керек.

Ошол эле А.Осмоновдун башка ырын окуп көрөлү:

Чабалекей жакшы эле,
Жарышып чуркап ойносок.
Бүгүн келип карасак,
Уясы турат, өзү жок.

Кара чыйырчык жакшы эле,
Жарышып күлүп ойносок.
Кайда кеткен балдары,
Уясы калган, өзү жок [5, 550].

Бул ырды балдарга арналган деп айтууга негиз берүүчү критерийлер: балдардын ой жүгүртүүсүнөн келип чыккандагы; балдар окуганга жана жаттаганга ылайыктуулугу; тилинин элпектиги, жатыктыгы, түшүнүктүүлүгү. Балдардын чабалекей, кара чыйырчык менен куушуп ойноп жаткандыгы элестүү берилет, чынында чоң кишилер канаттуулар менен куушуп ойношпойт.

Адабияттар:

1. Сетин Ф.И. История русской детской литературы. – М.: 1990. – 24-25 сс.
2. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. – Б.: 1991. – 3-б.
3. Муратов А., Исаков К. Кыргыз балдар адабияты. – Б.: 2012. – 264 б.
4. Шермухамедов П., Турсунов Ж., Сафаров О., Эгамов Х. Узбек болалар адабиёти: дарслик-хрестоматия. – Ташкент, 1976, 14-15-б.
5. Осмонов А. Тандалган чыгармалар. 2 томдук. Түз.: М.Тентимишов. 1-т. – Б.: Салам, 2014. – 595 б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Муратов А.Ж.